

РОЗДІЛ І

СТАТУС КАТЕГОРІЇ МОДУСУ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ СИНТАКСИСУ

1.1. ТИПОЛОГІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА СТАТУС МОДУСУ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

ОДНИМ із здобутків сучасної синтаксичної теорії в українському мовознавстві є дослідження диктуму й модусу, які трактуються як два основних рівні у змістовій організації речення: об'єктивний, що віддзеркалює явища дійсності, та суб'єктивний, що вказує на ставлення мовця до відображуваної в реченні дійсності [275].

Семантико-синтаксичний підхід до аналізу в реченні названих двох сфер значення дав можливість мовознавцям уточнити місце й роль явищ, пов'язаних із категорією модальності.

У кожному конкретному випадку опису модальності увага дослідників акцентується на визначенні статусу цієї категорії у мовленнєвих побудовах. Однак проблема чіткого окреслення модальних значень викликає суперечливі трактування, зумовлені різними підходами до з'ясування поняття модусу.

Уперше термін “модус” запропонував швейцарський лінгвіст Ш. Баллі. Відповідно до традиції логічного аналізу мовознавець протиставив мовний корелят судження (пропозицію Р) і мовний корелят модальної кваліфікації судження (модус М): “Я думаю (М), що ця людина не винна (Р)” [20, с. 44-46]. Чітко не визначивши суті цього поняття, вчений обмежив його структуру двома складниками – модальним дієсловом (мислення, чуттєвого сприймання,

волевиявлення) і модальним суб'єктом [20, с. 41]. Розглядаючи модальність "як реакцію мислячого суб'єкта на уявлення", дослідник наголосив на необхідності з'ясування того, в яких стосунках із мовцем може опинитися суб'єкт модусу.

В.В. Виноградов зробив наукове обґрунтування модальності, суть якого зводиться до таких тверджень: речення, віддзеркалюючи дійсність в її практичному узагальненому значенні, виражає віднесеність змісту речення до дійсності, яку здійснює мовець. З реченням, з розмаїттям його типів тісно пов'язана категорія модальності, яка відображає характер віднесеності висловленого до дійсності [59, с. 55].

Спочатку до категорій модусу зараховували лише ті значення, які виражали комунікативну настанову речення, заперечення [312].

Пізніше Ж. Дюбуа й Ф. Дюбуа-Шарльє у глибинній структурі речення почали розрізняти два елементи: фразовий складник (Const) та ядро (P). Крім описуваної події, ядро охоплює й лексико-граматичну структуру речення. У французькій мові вони виражаються в іменній чи дієслівній групі через темпоральність (час), детермінацію, вид (перфективність), модальність (спосіб). Отже, на їх думку, реченню властиві чотири категорії: комунікативна настанова (розповідь, питання, спонукання), заперечення, емфаза (= актуальне членування), пасив (= діатеза, орієнтація дії, конвертованість) [292, с. 133].

У дослідженнях Н.Д. Арутюнової, Т.Б. Алісової модус у реченні розглядається як суб'єктивно-модальні чи модально-оцінні значення [13; 4].

Т.П. Ломтев категорії модусу характеризує як граматичні категорії, розрізняючи значення: ствердження/заперечення; вид спілкування, тобто комунікативна настанова, розповідь, питання, спонукання; час; модальність: реальність/гіпотетичність, модус існування, суб'єктивна оцінка; конвертованість (= орієнтація); особа (визначеність/ невизначеність, узагальненість предмета; активність/ деміактивність [148, с. 62].

Подальший розвиток концепцій модусу виявився плідним. Було виділено різні компоненти модусу, які в загальному зводяться до формули М1 (М2 (М3 (P))), наприклад: мета повідомлення (ступінь інформованості співрозмовника (позначення позиції мовця (факт))) [118, с. 135]. Проте кількість, послідовність і характер компонентів модусу продовжують бути предметом дискусії.

Основоположною в трактуванні модусу Е. Бенвеністом є ідея суб'єктивності в мові, концепція, згідно з якою комплекс

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру суб'єктивних значень базується на ставленні мовця до віддзеркаленого в реченні явища дійсності. Вчений стверджує, що кожен мовець, використовуючи мову, "привласнює" її собі, одночасно співвідносячи з собою, з моментом своїх мовленнєвих дій, зі своїм ставленням та оцінками. Суб'єктивність, наголошує мовознавець, є основною якістю мови, яка забезпечує її комунікативну функцію [30, с. 296-298].

Одночасно з Е. Бенвеністом свою теорію репрезентує Б. Потье. Розглядаючи питання про категорії модусу з позицій загального мовознавства, вчений у повідомлюваній інформації вбачає два аспекти: формулювання й тему. Перший аспект визначає як сукупність характеристик, які додаються до зрозумілої частини інформації. Формулювання, тобто речення, поділяє на комунікативні та описові. Комунікативні формулювання Б. Потье співвідносить з категоріями модусу речення, описові – з відображенням різних якісних і кількісних модифікацій самих об'єктів, через що вони входять у диктумну сферу речення. Дослідник виділяє сім основних категорій речення, виокремивши такі різновиди комунікативних формулювань: а) модальні: модальність, яка об'єднує вісім значень: заперечення, запитання, емпіза, розгортання процесу (вид, фази, часова співвіднесеність), детермінація; б) локутивні формулювання, які виражають ставлення мовця до адресата мовлення та до повідомлюваної інформації: особа мовлення; міжособистісні взаємини (побажання, спонукання, звертання); дейксис: просторовий і часовий [310, с. 25].

Диференціація модусу, за В.Г. Гаком, здійснюється через виділення в реченні модусних категорій. До них дослідник зараховує відповідність предикації дійсності (ствердження/заперечення й модальність), комунікативну настанову, інформативну настанову, структуру акту мовлення (особа, дейксис), умови акту мовлення, емотивність та ін. [76, с. 19-26]. Кожний із компонентів акту мовлення має відповідні складники. Підкреслюється специфічне становище мовця, що позначається категоріями: локалізація на осі "я – тут – тепер"; суб'єктивна й об'єктивна модальність; оцінка; емотивність; ступінь зацікавленості мовця повідомлюваним. На адресата зорієнтовані категорії: інформативність (тема й рема); експресивність; прозорість або ясність; соціальний аспект спілкування (ввічливість, стиль тощо) [77, с. 12-13].

У рамках категорійної системи комунікативної граматики І.П. Сусов моделює прагматичну структуру висловлення як восьмигранне утворення, виділяючи такі компоненти: "Я – повідомляю – тобі – у

певному місці – у певний час – засобами цього висловлення – про той чи той предмет – з такого мотиву й причини – з такою метою і наміром – за таких передумов й умов – таким способом – у таких соціально-рольових і міжособистісних взаєминах”. Компоненти “повідомляю” та “про предмет” є семантичними складовими, решта – стосуються прагматики. Іntenційний компонент включає мету, наміри, мотив, причину висловлення. Орієнтаційний компонент характеризує просторово-часовий і соціальний континууми. Пресупозиційним компонентом є передумови й умови спілкування. До кооперативного компонента І.П. Сусов відносить способи висловлення згідно з правилами спілкування; оцінно-експресивний і функціонально-стилістичний складники – до вибору мовцем мовних засобів відповідно до ситуації спілкування. Модальний і комунікативно-інформаційний компоненти визначають зв’язок прагматичної й семантичної структур [226, с. 9-11].

Про обов’язкову наявність суб’єктивності у змісті речення заявляє і Т.В. Шмельова, трактуючи модус як комплекс суб’єктивних значень, які може і повинен висловити мовець [278, с. 78-100]. До характерних ознак модусу вона відносить три типи його вираження: 1) імпліцитність, 2) експліцитне вираження модусу мовними засобами різних рівнів, 3) комплексність модусних показників, які виражають одночасно кілька модусних значень. У структурі модусу мовознавець виділяє метакатегорії, актуалізаційні, кваліфікативні і соціальні категорії [279, с. 28-41].

В українському мовознавстві І.Р. Вихованець розглядає в семантико-синтаксичній структурі речення дві сфери значень – диктумну, що стосується інформації про світ та його пізнання, й модусну, “яка містить інтерпретацію суб’єктом думки об’єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення” [67, с. 117]. До суб’єктивних значень зараховується предикативність, настанова речення, вірогідність/невірогідність повідомлюваного; ствердження/заперечення, емоційність/нейтральність.

Системний аналіз модусу і диктуму речення здійснено українським мовознавцем В.Д. Шинкаруком. Ученим вперше виокремлено категорії модусу і диктуму, визначено критерії їх розмежування та співвідношення цих категорій в семантико-синтаксичній структурі речення, обґрунтовано взаємозв’язок лексичних, морфологічних та синтаксичних виразників модусних і диктумних значень у структурі речення, встановлено типові модусно-диктумні синтаксичні структури в сучасній українській мові [275].

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру
Отже, відомостей про статус категорії модусу накопичено чимало.
Вони розрізнені й суперечливі, хоча у граматичних концепціях авторів
виділяється неоднакова кількість категорій, що належать до модусу.

Наявні в українському мовознавстві концепції про категорію
модусу як комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у
процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата, досить
неоднозначні. Тому питання про зміст модусних категорій
залишається актуальним і потребує продовження лінгвістичних
пошуків.

1.2. КАТЕГОРІЯ МОДУСУ У ФОРМУВАННІ СУБ'ЄКТИВНОГО ЗМІСТУ РЕЧЕННЯ

Проблема наявності суб'єктивного значення в реченні викликає
труднощі насамперед з огляду на багатоаспектність поняття модусу.
На перший план висуваються такі аспекти, як специфіка модусу в
мовленневих виявах особистості мовця і того, кому адресується
мовлення, з чим пов'язане розмежування модусних категорій за їх
спрямованістю у позначенні різних фрагментів дійсності.

У дослідженні спираємося на класифікацію категорій модусу
В.Д. Шинкарука, який виділяє у внутрішній диференціації модусу дві
групи категорій – кваліфікативні та соціальні [275, с. 18]. Основним
критерієм такого поділу є протиставлення позицій мовців у процесі
спілкування: кваліфікативні модусні категорії орієнтовані на мовця,
соціальні – спрямовані на адресата мовлення.

Засоби вираження категорій модусу різноманітні, їх можна
поділити на морфологічні (модальні дієслова, категорія способу, часу,
частки, вигуки); словотвірні; синтаксичні (конструкції різних типів);
фонетико-графічні (інтонація, авторські розділові знаки).
Безпосередньо модусні значення виражають експліцитні категорії,
коли значення передаються за допомогою лексичних засобів;
опосередковано – імпліцитні, значення яких можна визначити тільки
за допомогою пресупозицій та з контексту висловлення.

Кваліфікативні категорії модусу характеризують події та
інформацію про них, визначають волю адресанта, його дії, зумовлені
відповідними намірами та уявленнями. Кваліфікативні категорії
модусу поділяють на категорії: модальності, персуазивності,
авторизації та оцінності [275].

Модальність – складне мовне явище, яке впродовж багатьох
десятиліть трактувалося по-різному. Як слушно зазначає В.З.
Панфілов, “мабуть, немає іншої категорії, про мовну природу й склад

М.М. Телеки, В.Д. Шинкарук
приватних значень якої висловлювалося б стільки різноманітних поглядів, як про категорію модальності” [173, с. 37]. Найбільший внесок у вивчення теорії модальності та засоби вираження й способи реалізації її в мові й мовленні зробили Ш. Баллі, В.В. Виноградов, В.Г. Адмоні, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова, О.В. Бондарко, О.С. Мельничук, Н.Д. Арутюнова, Б.В. Хричиков та ін. [20; 59; 3; 269; 106; 46; 152; 13; 257].

Зазвичай виділяють кілька видів модальності: об’єктивну й суб’єктивну, зовнішньосинтаксичну і внутрішньосинтаксичну, первинну й вторинну та ін. [105, с. 151-157]. Модальність також розглядають як структурну одиницю мови, яка стосується синтаксичного, морфологічного, лексичного рівнів. Як загальна семантична категорія, вона має змішаний лексико-граматичний характер: модальний зміст речення реалізується у всій його будові й не зумовлює будь-яких особливостей реченнєвої структури [59; 60; 120; 173]. Модальність визначається як функціонально-семантична категорія, якій властива польова організація, до складу якої входять мікрополя дійсності/недійсності, що охоплюють засоби різних мовних рівнів для вираження цих значень [175; 46; 28].

В українському мовознавстві модальність характеризують як синтаксичну категорію, яка є “виявом суб’єктивно-об’єктивних відношень відображеного в реченні явища дійсності” [230, с. 584], або ж як реченнєву категорію “суб’єктивного семантико-синтаксичного спрямування” [67, с. 62; 263, с. 119]. Дослідники наголошують на тому, що “...за своєю природою модальний зміст речення є думка як відображення дійсності, узята з боку “модусу” існування дійсного явища (можливість, дійсність, необхідність)” [140, с. 46].

Невід’ємною ознакою категорії модальності як категорії модусу є використання її в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця і має стосунок до прагматичного аспекту речення. Значення, які становлять модус речення, є здебільшого комунікативно-інтенційними й, накладаючись на власне значення, модифікують їх, забезпечують актуальне прив’язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту.

Модальність – категорія модусу, яка об’єднує коло кваліфікацій, інтегральним компонентом яких є віднесеність до планів реальність/ірреальність, тобто передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності, характеристика повідомлюваного як реального або ірреального.

Модус і модальність – поняття не ідентичні. Їх відношення ґрунтуються на однаковому принципі – орієнтації на мовця. Проте ця

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру орієнтація різна: “у сфері модусу вона означає будь-яке відношення – до предмета мовлення, змісту висловлення, співрозмовника, форми мовлення, порядку, ходу думки, а поза сферою модусу модальність виражає ставлення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності/ірреальності” [275, с. 21]. Отже, модальність – вужче поняття, ніж модус, вона не є ідентичною йому.

Відомі окремі спроби механічно об'єднати комунікативну настанову речення і його об'єктивно-модальне значення реальності/ірреальності при визначенні основної модальності. Але, як зазначає В.Г. Адмоні, хоч у комунікативному типі речення існує зв'язок між модальністю і намірами мовця, відношення між модальністю і вираженням комунікативної мети висловлення відмінні [3, с. 45]. Т.Б. Алісова розрізняє комунікативну та суб'єктивно-оцінну модальність [4]. М. Грепл у модальності висловлення виділяє загальну, волюнтативну та модальність істинності, вважаючи першу – основною, дві інші – факультативними [82, с. 277-301].

Викладені погляди на модальність базуються на триаспектному витлумаченні речення Ф. Данеша. Згідно з його концепцією в синтаксисі є три рівні речення: формальний, семантичний та комунікативний [289]. Це дає змогу протиставити об'єктивному змістові речення і модус, і комунікативний аспект, оскільки їх обидва визначає мовець.

Суб'єктивність комунікативного аспекту і модусу різна. За словами В.Д. Шинкарука, “в модусі виявляється суб'єктивність “в інтересах мовця”: відношення та оцінки мовця, основою для яких є ставлення до описуваних подій, його уявлення про достовірність тієї чи іншої інформації, його “система цінностей” подій тощо. У комунікативному аспекті – суб'єктивність “в інтересах слухача”: комунікативна побудова речення використовується мовцем для того, щоб, турбуючись про успіхи комунікації, керувати комунікативною поведінкою співрозмовника” [275, с. 22]. Додамо, що у процесі спілкування (комунікації) мовець розв'язує специфічні комунікативні завдання: встановлення контакту, віддзеркалення його суб'єктивного ставлення до представлення фактів об'єктивної дійсності, його волевиявлення, позначення певних етикетних моментів комунікації, підтримування контакту в інтересах подальшого спілкування тощо. Реалізація завдань здійснюється через змістову організацію речення (в т.ч. модусну сферу значення речення) за допомогою граматичних – передусім інтонаційних, морфологічних, а відтак – і синтаксичних мовних засобів.

М.М. Телеки, В.Д. Шинкарук

У граматично оформлене речення мовець уводить мінімум суб'єктивних значень, які виявляють його ставлення до повідомлюваної інформації. Аналіз мовних явищ мовознавці В.Г. Адмоні, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова та ін. визначають як “погляд мовця” (спосіб подавання ним інформації), що є загальною семантичною ознакою “модальних об'єктів” [3; 269; 106]. Виділяються п'ять типів модальних значень: 1) характеристика мовцем змісту речення з погляду реальності/ірреальності (засоби вираження: способів і часові форми дієслова, деякі частки, сполучники, інші структурні елементи речення); 2) оцінка ситуації з погляду можливості, необхідності, повинності чи бажаності (модальні дієслова, модальні слова); 3) оцінка мовцем ступеня його впевненості у вірогідності повідомлюваного (модальні прислівники, вставні слова, складнопідрядні речення з підрядним пояснювальним зв'язком, коли в головній частині подано модальну оцінку того, про що йдеться в підрядній частині); 4) комунікативна функція речення, згідно з якою всі речення поділяються на розповідні, питальні, спонукальні, оптативні (засоби вираження: інтонаційні, морфологічні – способи дієслова, синтаксичні – типи й види реченневих конструкцій); 5) значення ствердження/заперечення – віддзеркалення характеру стосунків між предметом мовлення і тим, що про нього говорять; ствердження не маркується, заперечення позначається граматичними, лексичними, іншими засобами.

Обов'язковим суб'єктивним значенням є передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності – реальності/ірреальності. Кваліфікація події суб'єктом мовлення як ірреальної трактується як перехід події від недійсної до дійсної – звершення, здійснення події. Модальність становить значення бажаності, необхідності, повинності, можливості, невідворотності тощо, напр.: *А пропоз, я не хочу, щоб він знав, що Чайльд виписаний по моїй раді, прошу не видати мене, якщо дядько питатиме* (Леся Українка до М. Павлика, 5 лютого 1895 р., т. 10, с. 277); *Відповідати треба і Вам, і мені. Ви якомога скоріш давайте статтю для Ч[ервоного] Ш[ляху], я – дам коротеньку оцінку цим виступам в “К[ультурі] і П[обуті]” (в кінці своєї статті “Аполог[ети] писар[изму]”* (Микола Хвильовий до Миколи Зерова, 1926 р., т. 2, с. 880).

Модальність бажаності здійснення виражається формою умовного або формою наказового способу дієслова, напр.: *Господи, що би я дав, щоб тебе знов між своїми побачити і послухати твоє живе скриляюче слово!* (М. Старицький до М.П. Драгоманова, травень

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру 1876 р., с. 437); *Отже, працюйте, товаришу* (І. Микитенко до Є. Кравченка, 2 липня 1934 року, т. 4, с. 525).

У витлумаченні модальності як категорії модусу основну роль відіграє морфологічна категорія способу, що тісно пов'язується з предикативним ядром речення. Традиційна граматику кваліфікує категорію способу як самостійну тричленну дієслівну категорію, що об'єднує грамеми дійсного, умовного та наказового способу. Підставою для виділення категорії послужило відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця, що визначається як реальність/ірреальність дії, процесу або стану. Значення реальної дії чи реального стану або процесу передає дійсний спосіб. Виразниками нереальної дії та нереального стану або процесу є наказовий та умовний способи [232, с. 418].

У сучасному українському мовознавстві переглянуто традиційну концепцію категорії способу. В.М. Русанівський триграммну категорію способу доповнив грамемами спонукального та бажального способу [196, с. 387; 200, с. 232]. І.Р. Вихованець вилучив зі складу категорії дійсний спосіб як такий, що співвідноситься з категорією часу. Унаслідок вилучення вона стала двочленною категорією, що ґрунтується на опозиції грамам умовного та наказового способів. Відповідно її семантичний зміст, як зазначає І.Р. Вихованець, становлять відношення дій, процесів або станів до дійсності з погляду мовця. Вона оформляє відношення між мовцем і потенційними (ірреальними) діями, процесами та станами, що конкретизується як визначення мовцем умов для здійснення потенційних дій, процесів, станів або спонукання мовцем когось виконати бажану для нього дію або набути потрібного процесу чи стану. Значення гіпотетичної дії, процесу чи гіпотетичного стану виражає грамема умовного способу, а значення бажаної дії та бажаного процесу чи стану – грамема наказового способу [65, с. 95-98]. На основі бажаності дії, процесу, стану, крім грамам наказового способу, яка відзначається високим ступенем апелятивності, вчений виокремив ще дві грамеми: спонукального способу, для якого характерна послаблена апелятивність, та бажального способу, у якого зовсім нейтралізована апелятивність “і натомість виразним є значення бажальності” [68, с. 257], “значення ввічливо висловленого побажання” [101, с. 112-113]. За такого підходу категорія способу стає чотирикомпонентною.

Таке пояснення загального значення форм умовного (кон'юнктива) і наказового (імператива) способу ґрунтується на опозиції ірреальних значень “гіпотетичність дії, процесу, стану / бажаність дії, процесу, стану”, на протиставленні незалежно від часового значення

М.М. Телеки, В.Д. Шинкарук

форм, що віддзеркалюють дієслівний зміст як факт нереальний, тобто потенційний, бажаний. Кон'юнктив означає такі гіпотетичні дії, що реалізуються за наявності відповідних умов, здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій. Це зумовило типову для дієслів умовного способу синтаксичну структуру складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною (умови виконання певної нереальної дії виражені в головній частині) та безсполучникових складних речень, предикативні частини яких поєднані умовно-наслідковими відношеннями: перша частина визначає умови виконання нереальної дії, процесів, станів, названих у другій предикативній частині, напр.: *Коли що приймуть, то я **прохав би** у Вас задля себе, коли можна, сотню одбитків* (Панас Мирний до В.П. Науменка, 23 лютого 1902 р., т. 5, с. 406).

Функціонування форм імператива визначається із загального значення повинності/необхідності й має значення наказу, вимоги, спонування в ролі значення основного, але такого, яке передбачає певний вид комунікативної ситуації – поради, прохання, наказу, вимоги, розпорядження, побажання, застереження, погрози, заклику тощо. Вираження імперативних форм дієслова супроводжується спонукальною інтонацією й реалізується у спонукальному типі речення, напр.: *Вам **треба вчитися*** (І. Микитенко до Є. Кравченка, 2 липня 1934 р., т. 4, с. 522) (Підкреслення І. Микитенка); *Якщо є плутанина щодо дат, то **пришліть** відповіді-запитання, і я відповім Вам* (В. Сосюра до Є.Є. Радченка, 10 липня 1957 р., т. 10, с. 165); ***Пишіть**. Нема часу. Призначте спеціальну людину для себе і для старого. **Забірайте** з собою всі людські пристрасті, всі муки, всі сльози, всю гордість і ненависть до ворога, і помсту, й пристрасть, – **не кидайте** на дорозі* (О. Довженко до П.П. Вершигори, 1943 р., т. 5, с. 317).

Модальне значення спонукального способу трактується як спонукування мовцем бажана дія, яка може відбутися лише за умов, коли для виконання її є добра воля особи, до якої звертається мовець. У спонукальному способі спостерігається контамінація умовного й наказового способів: “бажана для мовця дія може відбутися за відповідної умови, але вона не експлікована, як у конструкціях з дієслівними формами умовного способу” [68, с. 261], напр.: ***Беріть, як хочете**. Мені б хотілося не те що 25 прим., а всі їх спродати. Я й забалакував про це з Вами колись, – чи **не взялися б** Ви за це діло, маючи свою книгарню і свої знески з другими?* (Панас Мирний до Г.І. Маркевича, 1905 р., т. 5, с. 421).

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру
Бажаність дії виражає модальне значення бажального способу. Мовець, виражаючи волевиявлення про бажану дію або бажаний процес чи стан, не спрямовує його на адресата, не спонукає когось виконати дію, а лише повідомляє про неї собі або іншим особам. Саме в цьому спостерігається основна відмінність бажального способу від наказового. Специфіка модального значення бажаності виявляється в аналітичній неособовій формі, у якій поєднано інфінітив з морфемою *б*, на яку припадає основне функціональне навантаження значення бажаності, напр.: *Далі б написати Різдвяну казку* (Є. Сверстюк до В. Марченка, 1 січня 1982 р., с. 106).

Модальне значення бажаності на рівні предиката репрезентується модальними дієсловами *хотіти, хотітися, воліти, бажати*. В епістолярії найчастіше пом'якшене волевиявлення виражається саме цими дієсловами, оскільки вони є стилістично нейтральними і знижують категоричність висловлення, напр.: *Я не раз хочу що до Вас написати, але, прочитавши кожде число "Народа", не можу до того взятись* (Є. Ярошинська до М. Павлика, 29 липня 1890 р., с. 386); *Ой, як же не хочеться вмочати руки і мозок в соціалістичні чорнила!* (М. Куліш до І. Дніпровського, 17 липня 1924 р., т. 2, с. 497); *Волію з моїми засадами сидіти на селі, як змінювати їх і йти до міста* (Є. Ярошинська до М. Павлика, 12 грудня 1900 р., с. 398); *Бажав би я, щоб воно теж увійшло у збірку моїх оповідань, якщо тільки будуть в и д а н і в о н и* (А. Тесленко до М.М. Грінченко, 23 листопада 1910 р., с. 494).

Модальність пов'язується з оцінним аспектом: модальний компонент висловлення виражає оцінку вірогідності, можливості, необхідності чи бажаності, напр.: *Намір, звісно, добрий, та й матеріальні засоби там є певні, але чи вийде з цього щось путнє – залежатиме від того, хто стоятиме при цьому ділі* (Анатоль Гак до Д. Нитченка, 29 жовтня 1951 р., с. 70), чи значення експресивної оцінки, напр.: *Знаєте, місця в Чернівцях не дали мені, бо я замало клерикальна. Чорт їх побері, вже вони мене не переіначуть* (Є. Ярошинська до М. Павлика, 12 грудня 1900 р., с. 398).

Модальність презентує не тільки категорія способу, але й інверсований порядок слів, напр.: *P.S. Доглянь рушницю! P.S. Рушницю гляди!* (М. Куліш до А.І. Куліш, без дати, т. 2, с. 665); комунікативні типи речень, які передбачають надання тому чи тому реченню особливого модального розкриття мовцем змісту. Такі речення виявляють відношення, встановлені на підставі аналізу певного фрагмента об'єктивної дійсності й передані через суб'єктивне сприйняття мовця, напр.: *"Куліша" Вашого читаю*

М.М. Телеки, В.Д. Шинкарук
дуже залюбки, дивуючись, однак, що і в провінції цензура дещо дозволяє говорити. Чи Ви пустите його в продаж нарізно? (А. Кримський до Б.Д. Грінченка, 4 липня 1899 р., т. 5, кн. I, с. 336).

Співвіднесеність модальної рамки зі змістом речення, включаючи його модальність, дає можливість виділити передусім два основні типи речень – розповідні (непитальні) і питальні. Модальне значення розповідного речення полягає в тому, що мовець хоче повідомити про щось і сподівається, що його інформація буде сприйнята адресатом. “Питальна модальність означає долучення до акту формування речення і до його основного змісту такого відтінку волевиявлення суб’єкта мовлення, який вимагає від співрозмовника (іноді й від самого мовця) підтвердження чи заперечення відповідності основного змісту речення об’єктивній дійсності або доповнення цього змісту новим необхідним компонентом, відповідним до дійсності, яка в даному змісті відображається” [152, с. 49; 230, с. 128]. У питальному реченні модальна рамка набуває форми *хочу дізнатися*, що означає: *хочу, щоб ти/ви відповів/-ли*, а “модальне значення питальності виявляється в тому, що віддзеркалення дійсності реалізується у формі запитання про реальність чи ірреальність факту й полягає в прагненні мовця отримати конкретну інформацію” [264, с. 5], напр.: **Як Ви тепер живете? Де Леся? Чи з Вами, чи окремо? Чи одержала вона від нас на своє весілля привітальну картку?** (Анатоль Гак до Д. Нитченка, 18 серпня 1953 р., с. 73).

Модальність як категорія модусу охоплює різноаспектні та різнохарактерні способи кваліфікації події. Вони реалізуються різнорівневими засобами вираження.

Значення ймовірності формується на неповному знанні мовця про дійсність. Семантика ймовірності ділиться на значення персуазивної можливості та персуазивної необхідності. Протиставлення цих значень у мові виявляється в семантиці модальних лексем *могти/можна й повинен*. У листах значення ймовірності виражають засоби персуазивності – модальні слова, модальні частки, модальні фрази, модальні дієслова, модальні прислівники, напр.:

- модальні слова *певно, мабуть, здається, очевидно, може, сподіваюсь, нарешті*, які можуть виражатися автономно або функціонувати в ролі вставних одиниць [206, с. 56-60; 178, с. 31-33], напр.: *Ви, певно, не думали би ніколи, що Ви говорили про Шевченка, княжну Репніну, падало на мою душу як роса* (О. Кобилянська до Осипа Маковоя, 4 квітня 1897 р., с. 296); *Мабуть, він завтра й тутешню комісію закличе, щоб обміркувати це важне діло* (О. Русов до М. Коцюбинського, 20

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру грудня 1900 р., с. 73); *Чому Ваша милість не була ласкава привезти мені Бай-Ганю? Здається, я виразно об тім просила?* (Леся Українка до Л.М. Драгоманової-Шишманової, 20-22 листопада 1897 р., т. 10, с. 399); *Очевидно, боїться його транспортувати, щоб не спровокувати інсульт* (В. Марченко до Є. Сверстюка, 23 грудня 1981 р., с. 121); *Дівчина має надати Тобі змогу кращати, а не гіршати. Любов – то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом* (В. Стус до сина, 3 жовтня 1983 р., с. 237); *Сподіваюся, що може ще коли напишете до мене в цій справі кілька слів, оповіщаючи про висилку книжок* (М. Коцюбинський до В. Гнатюка, 1899 р., с. 264); *І будьте Ви, нарешті, дискретним в делікатних питаннях, які ми з вами обговорюємо, бо мусимо, бо це наш обов'язок дивитися обома, щоб потім не заляпати вухами...* (Іван Багряний до Ф. Пігідо, 22 травня 1957 р., т. 2, с. 115);

- інфінітив з модальним дієсловом *могти, можна*, напр.: *Переглядаючи рукопис, Ви можете прийняти або одкинути їх, як на Вашу думку буде краще, бо Вам видніше* (М Коцюбинський до М. Могилянського, 1910 р., с. 400); *Коли ще можна якось використати – використайте* (М. Рильський до М. Нагнибіди, квітень 1962 р., т. 20, с. 300); *Чи не можна б там дістати 8-ий том Марка Вовчка саратовського видання, бо у нас у бібліотеці нема* (І. Франко до М. Грушевського, 30 вересня 1907 р., т. 50, с. 330);
- модальна частка *якраз*, напр.: *Високошановний Пане Медвідь, я Вас знаю давно, і якраз знаю як людину ідейну, дисциплінованого та ідейного члена УРДП* (Іван Багряний до В. Медвідя, 20 березня 1956 р., т. 1, с. 611).

Значення логічної необхідності передається за допомогою модального прикметника *повинен* у поєднанні з інфінітивом *бути*. Речення спирається на наявність фактів, які служать підставою для логічного висновку, напр.: *Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої. Ти повинен бути освіченою людиною, бо теперішня людина – тільки освічена. Людина – це обов'язок, а не титул (народився – і вже людина). Людина твориться, самонароджується* (В. Стус до сина, 5 липня 1981 р., с. 195-196). (Підкреслення В. Стуса).

Заперечні висновки логічної необхідності в писемному спілкуванні оформляються за допомогою заперечної частки *не*, модального прикметника та інфінітива, напр.: *В “Сов[етском] писателе” намічають видати збірник українських оповідань рос[ійською] мовою, але про зміст цього збірника, певно, ніхто з наших письменників не знає. А такі речі без*

М.М. Телеки, В.Д. Шинкарук
затвердження секретаріату спілки **не повинні з'являтися...** (П. Панч до Ю. Яновського, 2 листопада 1950 р., т. 6, с. 525).

Модальне значення невпевненості виражається у висловленні як вияв недостатнього знання адресанта про можливість зв'язку між об'єктом і ознакою, невпевненість у його існуванні, напр.: *Ваш кошовий, здається, тут, але я його не бачив* (Т. Шевченко до Я.Г. Кухаренка, 31 січня 1843 р., т. 5, с. 241). Нашаровуючись на основну модальність, значення невпевненості може підсилювати гіпотетичність ірреальності, яка виражена умовним способом, напр.: *Мені здається, що накладну не треба б засилати* (Панас Мирний до Г.І. Марковича, 1905 р., т. 5, с. 421). *Здається* знижує значення реальності і надає реченню припущення, пом'якшує категоричність спілкування.

Модальність невпевненості передають:

- частки *невже, чи, хіба*, напр.: **Невже** підсовєтські умови можуть дати тільки штампованих людей “робітв німих” чи штампованих “героїв” типу Григорія – Данила – Штурмана – Андрія – Максима? (І. Дубинець до Івана Багряного, 7 серпня 1952 р., т. 1, с. 483); **Чи** дістали мої книжки? *Згадайте про них в “Буковині”* (Б. Лепкий до Я. Веселовського, 19 вересня 1905 р., с. 134); *І хіба це все не страшне, громадянине Горький?* (В. Винниченко до М. Горького, 20 червня 1928 р., с. 197);
- модальні слова: *здається, можливо, може, певно, напевне*, напр.: *З усього можна добути корисний урок. І я, здається, його здобув* (Григор Тютюнник до Н.П. Дангулової, 24 квітня 1972 р., с. 112); *Щодо Яковича, то я не радив би Вам серйозно зупинятися на ньому. Можливо, з приводу його статей і треба щось написати, але не інакше, як під заголовком: “На городі бузина, а в Києві дядько”* (Микола Хвильовий до Миколи Зерова, 1925 р., т. 2, с. 872); *Може би Мирного котру річ взяти?* (О. Кобилянська до Осипа Маковея, 15 липня 1899 р., с. 419); *Ви знаєте, чому п. Дідух був позбавлений Міністерством підпори? Певно – знаєте, а може й ні* (О. Олесь до В. Стефаніка, 24 лютого 1931 р., с. 272); Високий ступінь невпевненості мовця в реченні може підкреслюватися одночасно кількома засобами – часткою, модальними словами, напр.: *Чи не будете ласкаві розпорядитись, аби мені останнє число “Вісника” прислали в Буркут – я тут, напевне, до кінця серпня пробуду, хотіла б мати “Вісник”, поки тут, бо, може, на Україні трудніше буде здобути* (Леся Українка до І. Франка, 29 липня 1901 р., т. 11, с. 260).

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру
В основі модального значення впевненості лежить знання фактів, подій. Підсилення значення впевненості у висловленні суб'єктивної оцінки, зв'язку між об'єктом і ознакою є результатом нашарування на об'єктивне модальне значення дійсності й модифікується модальниками утвердження і впевненості *без сумніву, правда, справді, звісно, звичайно, безперечно, очевидячки* [24, с. 189], напр.: **Без сумніву**, ти гніваєшся, що я от стільки часу тобі не написав (Іван Багряний до І. Дубинця, 1 травня 1951 р., т. 1, с. 473); “Криниця для спраглих” в цілому мені подобається. **Правда**, в ній багато від Довженка, від доброго Довженка, не патетичного, а все ж від Довженка, а не від Драча (І. Світличний до З. Генік-Березовської, 2 лютого 1965 р., с. 264); **І справді**, за якийсь час це стала краща бригада на цілий полк (А. Головка до Н.Л. Головка, 23 вересня 1935 р., т. 5, с. 255); **Писати, звичайно**, Ви змогли б і можете, але тільки при тій умові, якщо Ви будете працювати над собою (П. Тичина до П.Г. Титаренка, 28 березня 1955 р., т. 12, с. 324); *Т. Єфименко, крім того що він учитель, і ще ж до того й літератор, поет і безперечно був би потрібніший у центрі буковинському* (П. Тичина до Д.М. Косарика, 25 серпня 1940 р., т. 12, с. 212); *Звісно, виміряти треба й події культурно-політичні, сучасні та часи кохання того й другого. Надумайтеся про “Накануне”* (О. Русов до М. Коцюбинського, 7 серпня 1910 р., с. 80); *Вас, очевидячки, найбільше цікавлять всякі видавничі справи* (Анатоль Гак до Д. Нитченка, 31 липня 1951 р., с. 68).

Авторизація – кваліфікація мовцем інформації щодо джерел чи способів її отримання – модусна категорія, за допомогою якої уможливується викладення своєї й чужої інформації з суб'єктивного погляду автора мовлення.

Планом змісту категорії авторизації є протиставлення своє/чуже, авторське/цитоване. Викладаючи інформацію, мовець стає ніби співавтором повідомлюваного, оскільки часто виражає своє ставлення до інформації.

Розрізняється авторизація експліцитна, коли інформація подається авторизовано (*на мою думку, мені думалось, гадаю, чув*), й імпліцитна, тобто така, яка подається об'єктивовано, на відміну від автора. “Такий спосіб подавання використовують у двох випадках: коли викладають речі загальновідомі і коли авторизаційне значення очевидне, тому вказувати на нього немає потреби” [275, с. 58-59].

З поняттям автора пов'язане питання відбору мовних засобів. Авторизованими є ті конструкції, що вносять у речення семантику авторизації [2, с. 181-184]. До них належать:

- дієслова відповідної семантики, що вказують на викладення авторської інформації як суб'єкта логічної та оцінювальної діяльності: *на мою думку, мені думалось, гадаю*; як суб'єкта сприйняття: *чув, ходять чутки*; джерела повідомлення: *буцімто* (у значенні *мовляв*), напр.: **На мою думку**, видання І.П. Котляревського – *річ дуже, дуже добра, тільки напишіть про це видавництву “Вік” у Києві, щоб часом і вони не видали Котляревського* (Іван Карпенко-Карий до Г.І. Маркевича, 27 жовтня 1904 р., т. 3, с. 267); **Мені думалось**, *що, помістивши таку статтю, як статтю Павлюка, “Укр. вісті” доказали справедливість своєї самохарактеристики* (В. Винниченко до Івана Багряного, 12 грудня 1950 р., т. 1, с. 170); *Чув, бачте, від високоповажного О.Я.Кон[иського] (в Києві), буцімто можна відбирати вашу часопись якось рекомендованими листами, чи що* (В. Мова (Лиманський) до редактора журналу “Світ”, березень 1883 р., с. 391); **Я гадаю**, *що Ви немалу б послугу для нашої літератури зробили, коли б придержали трохи Осьмачку й Косинку (у Харкові ходять чутки, що названі товариші всюди підривають Тичини авторитет* (Микола Хвильовий до Миколи Зерова, 1924 р., т. 2, с. 843-844);
- конструкції для викладення чужої думки, напр.: **Це, як каже Шкловський**, *передмова до тієї статті, якої не буде* (Микола Хвильовий до Миколи Зерова, лист №8, с. 853); **За його твердженнями**, *через батька він зв'язався з якоюсь туристкою, від якої одержав 1000 доларів на підтримку батька* (В. Марченко до Є. Сверстюка, 7 листопада 1982 р., с. 124).

Отже, авторизація як категорія модусу характеризує диктумну інформацію стосовно джерел або способів її отримання й утворює другий структурно-семантичний план висловлення, що вказує на суб'єкта сприйняття, констатації, оцінки фрагментів дійсності. Авторизація як план вираження є факультативною категорією. Вона є притаманною для будь-якого висловлення, проте наявність показників авторизації в ньому є необов'язковою.

Оцінна модальність містить упорядкований комплекс ознак, що утворюють структуру, і визначається як модальна рамка, яка має обов'язкові елементи: експліцитний або імпліцитний суб'єкт (особа, соціум, з погляду якого дається оцінка), об'єкт (оцінюваний референт), підставу (критерій, що передає уявлення суб'єкта про об'єкт) і характер оцінки (абсолютна, естетична, порівняльна) [108, с. 21-34]. Абсолютна оцінка “передбачає оцінні стереотипи носіїв мови, що є однією з основних її ознак” [74, с. 204], порівняльна спирається на порівняння [108, с. 24; 74, с. 15; 12, с. 12], суть якого полягає в

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

порівнянні оцінюваної ознаки, властивості зі стандартом, зразком, що слугує за норму. Порівняння дало підставу для введення поняття “оцінна шкала” як імпліцитного елемента структури оцінки [239, с. 49]. Природно, ця шкала виконує роль “засобу створення емотивно-оцінних значень слів і висловлень, містить не тільки вказівку на ступінь наростання/спаду якоїсь якості, а ще й віддзеркалює певну оцінну модифікацію цієї якості як стереотип (чи стереотипи), характерний для мовної картини світу певної лінгвокультурної спільноти, яка істотно відрізняє її від власне оцінної шкали” [239, с. 49-50].

Найпоширенішою є порівняльна оцінка. Вона співвідноситься з двома підходами до структури оцінки. Перший підхід ґрунтується на нормі з позитивним кінцем шкали (знаком +), тобто з тим, що відповідає нормі й виконує функцію позитивної оцінки, або з тим, що не збігається з нею – негативної оцінки (знак –) [35, с. 14]. Інший підхід базується на тому, що на оцінній шкалі посередині між знаками + та – виділяють третю точку, називаючи її “серединною”, “нейтральною” або “нульовою” [254, с. 7; 35, с. 14]. Відповідно до цієї точки в один бік визначають позитивну, в інший – негативну оцінку. Нейтральну (серединну) оцінку, зважаючи на те, що вона базується на оцінному критерії набутого суспільного досвіду мовців, позначають терміном “раціональна оцінка” [281, с. 3]. У нашому дослідженні розглядаються обидві оцінки, частіше – позитивна.

Модуси з позитивною оцінкою можуть передавати семантичний зв'язок оцінки з модальністю. Модальний зміст залежить від особи адресата. Оцінне ставлення адресанта до стану речей, “до предмета мовлення” [267, с. 52] виражається, наприклад, в імпліцитному акті поради. Ступінь оцінки передається прислівниками *добре/краще*, напр.: *Було б добре, коли б ти взяв одушок. Хоч ти жнів на два та приїхав сюди* (С. Васильченко до Ф.Ф. Панасенка, 5 травня 1913 р., с. 340); *Через це саме краще, якщо будете в Полтаві восени, то привезіть з собою “Гамлета”. Тоді разом його прочитаємо та й порадимось* (Панас Мирний до Я. Жарка, 30 червня 1898 р., т. 7, с. 435). Оцінка про стан речей може передаватись перформативом *раджу* та підсилюватись оцінною лексемою *краще*, напр.: *Раджу Вам тим часом не думати про сі речі, а коли Ви хочете поспішити з приїздом в Софію, то зробіть се краще ради мене, а не ради Ваших господарських клопотів* (Леся Українка до Л.М. Драгоманової, 29 вересня 1894 р., т. 10, с. 266).

У вираженні негативного ставлення до подій адресант часто послуговується прислівниковим заперечним предикатом *негарно*, напр.: *Та се воно не було би негарно²¹, лише вона, може, якась дуже*

горда пані, а я лиш буковинський мужик, і то дуже вразливий, а і такий, що не любить звертати на себе уваги і робити знакомства (О. Кобилянська до В. Стефаніка, 15 червня 1898 р., с. 348).

Особливості семантичної інтерпретації емоційно-оцінних значень у листах презентують такі різновиди:

- модусні категорії оцінного ставлення з узагальнювальним значенням схвалення/несхвалення, напр.: *Дуже тишуся, що Ви (також мого віку) все ще бушуєте по видавництвах. **Гарно, похвально, неоцінимо.** Австралія (українська) Вас не забуде!* (У. Самчук до Д. Нитченка, 6 грудня 1985 р., с. 84);
- модусні категорії емоційного ставлення (зчудування, жалкування); напр.: *Мене дивує наша преса: здається, Франко заслужив на те, щоб ним більше цікавились, можна б щодня подавати звістки про стан здоров'я. **Адже Франків у нас не густо!** Боже, які ми ще некультурні!* (М. Коцюбинський до В. Гнатюка, 1908 р., с. 306);
- модусні категорії емоційного стану (надія, щастя, сум) [44, с. 16-22], напр.: *Аж занадто, трохи не на смерть затурбований, не пишу більше, лиш о ласку Вас благаю: **не дайте пропасти!!!*** (Ю. Федькович до М. Драгоманова, 27 лютого 1876 р., с. 399); ***Боже мій, господи єдиний!** Чи гляну я на ті гори коли-небудь хоч одним оком? **Ні, ніколи не побачу!** А хоч і побачу, то, може, з того світа, або на сім світі присняться коли-небудь. **А! цур йому.** Лучче його не згадувать, а то як згадаю що-небудь про нашу бідную Україну, то сльози так і закапають із старих очей* (Т. Шевченко до А.О. Козачковського, 14 квітня 1854 р., т. 4, с. 307); ***Дорогий Лідусику дорогенький! ... Лідусю, я скучаю дуже*** (П. Тичина до Л.П. Паперук, 1925 р., т. 12, с. 49).

Для оцінних висловлень характерними є предикати думки типу *знати, розуміти, думати, признавати, вважати* та предикати сприйняття, відчуття – *відчувати (себе)*. Оцінка з аксіологічним значенням уводить у висловлення експліцитну суб'єктивність, напр.: *Я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре **розуміти і признавати** Вашу працю і Ваші заслуги* (Леся Українка до М. Старицького, 4 травня 1894 р., т. 10, с. 232); *Ну, тепер оце й **не знаю** вже, коли чекати від тебе звістки* (Остап Вишня до В.О. Маслюченко, 24 квітня 1936 року, т. 4, с. 408); *Високоповажний добродію редакторе! Передаю Вам через Тараса оцю статтю, **вважаючи** її опублікування дуже **важним** для нашої*

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

справи (І. Франко до Ф. Федорцева, 15 вересня 1915 р. – 15 березня 1916 р., т. 50, с. 434).

Оцінні роздуми передбачають суб'єктивний компонент позитивного ставлення суб'єкта оцінки до її об'єкта і подаються як відношення “подобатись/не подобатись”, “цінувати/не цінувати”, напр.: *Видання Спілки дуже подобається не тільки мені, але й усім, хто з ними познайомився* (М. Коцюбинський до В. Гнатюка, 10 вересня за ст.ст. 1899 р., с. 266); *“Нарис” Ольги Кобилянської не сподобався, бо дуже помотаний* (В. Стефанік до О.К. Гаморак, листопад 1898 р., т. 3, с. 157).

Оцінна семантика висловлення в епістолярії створюється:

- предикатом, модальним словом, що виражають стан справ, про які йдеться, напр.: *Так само я радий, що до певної міри пояснюється мовчання редакції “УВ” щодо друку моєї статті. Скажу одверто: мені було б дуже-дуже сумно, коли б редакція відмовилась надрукувати її з деякими тезами* (В. Винниченко до Івана Багряного, 27 грудня 1957 р., т. 1, с. 172); *На жаль, казання в усіх храмах читаються рос. мовою й інакшого тут ніхто не уявляє* (В. Марченко до Є. Сверстюка, 8 березня 1983 р., с. 127);
- предикатом, який означає дію або властивість, напр.: *Я став дуже вимогливим до себе, і через те мене мало задовольняє всяка річ, написана мною. Оце скінчу, здається – добре, передивлюся – погано, і знову мажу* (Іван Карпенко-Карий до Н.І. Тобілевича, 16 березня 1897 р., т. 3, с. 233-234).

Отже, категорія модусу відіграє важливу роль у формуванні суб'єктивного змісту висловлення. Вона характеризується особливою структурою. В основі категорії модусу лежить суб'єктивне оцінне ставлення адресанта до реалій, його позитивна чи негативна оцінка, що утворює модальну рамку, яка охоплює експліцитні та імпліцитні елементи: суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, аксіологічний предикат, аспект оцінки, оцінний стереотип та шкалу оцінок.

1.3. СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ МОДУСУ

У соціальних категоріях модусу найповніше виявляється прагматична функція. Вони мають значення для процесу спілкування, для вербального управління людською поведінкою, для регулювання

й координації взаємин між людьми. Важливим чинником вираження категорій модусу є позиції суб'єктів комунікації – адресанта та адресата, які організують “інтерперсональний контекст” [43, с. 26]. Погляди, досвід, особисті якості адресанта і, перш за все, його конкретні цілі, мотиви комунікації безпосередньо реалізуються у висловленні як “здатність його репрезентувати для співрозмовників об'єктивні явища дійсності й відповідні факти свідомості та вказувати на певні стосунки між співрозмовниками і позначуваними явищами дійсності та свідомості” [230, с. 12]. Утворюючи висловлення, автор мовлення розраховує на конкретний тип адресата і свідомо використовує мовні засоби для досягнення певної мети, тобто йому доводиться обов'язково зважати на “фактор адресата” [11, с. 356]. Настава на адресата є важливою в процесі писемної комунікації, вона ідентифікує адресата, показує, як адресант “приміряє” свою мовленнєву поведінку до параметрів адресата. У цьому значенні мовленнєві дії адресанта пов'язані з усім спектром соціальних модусів, визначаючи їх практичну сутність. Соціальний статус, соціальна роль адресата вимагає від адресанта дотримуватись соціально-етичних норм і приписів, які діють у певному соціумі. Спілкування відбувається з дотриманням відповідних правил ввічливості, принципів кооперації та співробітництва, з використанням певних стратегій і тактик у мовленнєвій взаємодії. Вибір соціальних модусних значень може залежати від будь-яких комунікативно-релевантних ознак адресата.

Писемне спілкування, за визначенням М. Коцюбинської, – це своєрідний синтез *ratio* і *emotio*, явище, яке виявляє себе на зіткненні різних аспектів і “жанрів” людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Як особливий інтелектуальний продукт цей різновид спілкування виконує як суто житейські, так і “приземлені” комунікативні функції – аж до самооцінних виявів духу [130, с. 5]. Репрезентацією писемного спілкування є епістолярний текст, основною функцією якого є інформативність [137, с. 6], “повідомлення у процесі опосередкованого спілкування” [6, с. 5], віддзеркалення ставлення адресанта до себе, адресата, “третіх” осіб, про яких згадує автор листа.

Конкретна спрямованість писемного мовлення до адресата зумовлює вживання висловлень з нарощенням у їх змісті соціальних модусних значень. Дослідження мовних засобів вираження поважливого/зневажливого, субординативного/несубординативного, ввічливого, категоричного чи делікатного ставлення, волевиявлення адресанта, спонукання адресата до ²вчинення/невчинення певної дії,

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

інших комунікативних намірів адресанта здійснюється за відповідними правилами, моделями, зафіксованими в епістолярії українських письменників.

Як свідчить досліджуваний матеріал, для оформлення висловлення в писемному спілкуванні суттєвим є соціально важливий вибір засобів вираження соціальних категорій модусу, що зумовлюється не тільки мовними, а й позамовними чинниками [250, с. 158]. Основними чинниками є: а) соціально-культурний статус адресантів (соціальна належність, фах, рід заняття, рівень культури й освіти); б) особистісні дані (досвід, знання, цілі, мотиви та інтереси); в) ситуація спілкування: офіційна/неофіційна; г) ступінь знайомства; д) рівність/нерівність у соціальному статусі

Рис. 1.1. Структура соціальних категорій модусу

співрозмовників; е) суб'єктивне ставлення адресанта до адресата, “третіх” осіб (пошана, повага/зневага, категоричність/делікатність), вияв емотивно-експресивного ставлення (іронія, радість, гнів, докір, співчуття, образа) [45, с. 43].

Виділяють різну кількість соціальних категорій модусу. З погляду семантичної лінгвістики в соціальних модусних категоріях розрізняють номінацію особи адресата (звертання), імператив, формули соціального етикету, перформатив [279, с. 21-24]; директиви, найменування адресатів і “третіх” осіб, формули соціального етикету, перформативи [44, с. 16-22] чи виділяють категорії директивності, категоричності, соціального етикету [275, с. 94].

До соціальних категорій модусу можна віднести й категорію соціального статусу особи, оскільки вибір способу й засобів номінації осіб залежить від статусу адресантів і віддзеркалює соціальне й особистісне ставлення адресанта до адресата та до осіб, які не беруть участі в процесі комунікації.

Виокремлюємо також категорію ввічливості як вияв статусної оцінки в мовленнєвій поведінці осіб – у вираженні категоричності чи делікатності, поваги чи зневаги до партнера спілкування та в дотриманні чи недотриманні ввічливості, певних правил етикету, узвичаєних суспільством. До складу семантики ввічливості включаємо категорію звертання, пошанності та різні формули соціального етикету.

Ураховуючи семантико-синтаксичну організацію висловлень, що служать об'єктом дослідження, з-поміж соціальних категорій модусу виділяємо категорію найменування осіб, директиви та категорію ввічливості (див. рис. 1.1). Основним критерієм їх виділення є протиставлення позицій адресантів та їх інтенцій у процесі спілкування, спрямованих на адресата. Соціальні категорії модусу віддзеркалюють різні соціальні взаємини між учасниками спілкування та особами, які не беруть участі в комунікації. Розрізняємо два типи суб'єктивного ставлення: суб'єктивність “в інтересах мовця” і суб'єктивність “в інтересах адресата”.

Для дослідження соціальних категорій модусу основними є такі аспекти: 1) роль адресантів у мовленнєвому акті: первинні (адресант, адресат, третя особа) і вторинні (джерело спонукання чи побажання, виконавець, особа, відповідальні за прийняття рішення здійснювати чи не здійснювати дію); 2) ставлення-намір адресанта до потенційної дії: зацікавленість/незацікавленість; 3) ставлення-намір адресата до потенційної дії: готовність/неготовність; 4) ієрархія соціальних ролей учасників комунікації, яку відбивають три типи взаємин: субординативні (старший/молодшому, молодший/старшому), несубординативні (рівний/рівному). Рольові стосунки адресантів будуються на соціальних взаєминах (нерівний/рівному – вектор нижче/вище – мовленнєвий акт з низхідним/висхідним статусним вектором адресанта, рівний/рівному – вектор нижче/нижче, вище/вище; рівний/нерівному – вектор вище/нижче – мовленнєвий акт з висхідним/низхідним статусним вектором адресанта; відсутність взаємин); 5) ступінь психологічної близькості між партнерами або соціальна дистанція: близька/далека; 6) симетрична/несиметрична ситуація спілкування; 7) реєстр комунікації: офіційний/нейтральний/неофіційний. Останній може бути фамільярний, поважливий чи невимушений [290, с. 29-31].

В українській мові немає чіткої закріпленої системи засобів вираження соціальних категорій модусу. Тільки в семантико-синтаксичних типах речень – спонукальних, імперативних – акцентується увага на соціальних стосунках між адресантами. Соціальні категорії модусу у висловленні виявляються експліцитно та